

Kétes létben a bizonyosság?

Monumentális terjedelmű monográfiájának zárókötetében (*Kész a leltár*) Szabolcsi Miklós „*egyrészt pontossága, rokonszenves visszafogottsága, másrészt a benne először közzétett dokumentumok miatt a József Attila-irodalom egyik legfontosabb darabjának*” minősítette Illyés Gyuláné József Attila utolsó hónapjairól szóló vallomását. Ennek az eredetileg 1962-ben keletkezett, de csak jó húsz esztendővel később, 1984-ben, s akkor is csak zárt terjesztésben, „kézirát gyanánt” nyomdafestéket kapott kiadványnak annak idején a szerkesztője voltam.

Több évtizedes kapcsolat tette ezt lehetővé számomra, mint „a ház jó emberének”. Illyés Gyula jellemzett ilyenformán, akit még az ötvenes évek elején ismertem meg Sárközi Márta révén, a megszüntetett *Válasz* változatlanul összetartó baráti társaságában, majd később, munkahelyemen, a Szépirodalmi Könyvkiadó szerkesztőségében kéziratainak, majd halála után posztumusz könyveinek a gondozója voltam, és az írói hagyatékát éveken át éjt nappallá téve feldolgozó Illyés Gyuláné segítője. Az *Életmű-sorozat*, a *Naplójegyzetek* nyolc kötete, *A Semmi közelít meg* az Illyés Gyula *Emlékkönyv* munkálatai során (hogy csak a legfontosabbakat említsem) számtalanszor töltöttünk órákat együtt, s az éppen elvégzendő feladatoktól függetlenül is sok mindenről szó esett közöttünk. Az Illyés Gyulát írói pályája során ért bántásokról is, amelyek még nyolcvanadik születésnapján is érték a *Puszták népe* szerzőjét, mégpedig névtelen levelek formájában. Flóra néni meg is mutatott egyet, amely nemes egyszerűséggel „József Attila gyilkosainak” nevezte mindkettőjüket. S ekkor mondta el (a pontos dátumra már nem emlékszem) szinte suttogva (amire egyébként semmi szükség nem volt, hiszen csak ketten ültünk szemben egymással abban a szobában, ahol Illyés Gyula könyvekkel és dossziékkal megrakott íróasztala is található), hogy az ilyen és hasonló inzultusok miatt javasolta „Gyula bácsi”, hogy elsősorban leányuk, Ika számára, no meg az igazság tisztázása és a különböző, többnyire rosszhiszemű hiedelmek eloszlatása érdekében írjon le mindent, „a tények lehető hű leírásával”, ami József Attila és közöttük történt. S hogy megte-remtse a Flóra-versek Múzsája számára a vallomás legteljesebb belső szabadságát, kijelentette, hogy nem kívánja és soha nem is fogja a kéziratot elolvasni.

Bizalmasan, diszkréciót kérve adta ide a kéziratot Flóra néni, majd miután elolvastam, tanácsot is kért, hogy mit kezdjen vele, mert – mint mondotta – nem vágyik a szenzációra éhes, kíváncsi illetéktelenek előtti nyilvánosságra, de úgy érzi, hogy ennyi idő elteltével mégiscsak tennie kellene valamit. A nyilvánosságtól való heves vonakodását kényeskedésnek is tekinthettem volna, de akkor már közelről ismertem az ő szerényen tartózkodó lényének ezt a nemes alapvonását, amiből húzódozása következett: olyan természet volt, amelynek tökéletesen elegendő, ha csak ő tudja a valót, s bár fáj neki a világ (bal)ítélete, mégsem törekszik mindenáron a megváltoztatására. (Hogy ez mennyire így volt, s hogy milyen elemi erejű tiltakozás élt benne ennek a históriának a kitergetése ellen, annak később majdnem tragédiával végződő bizonyítékát szolgáltatta az élet, amikor a pár száz példányos

zárt kiadás ellenére a könyv óriási visszhangja (mely akkoriban xeroxmásolatokban is terjedt megállíthatatlanul) szívinfarktust eredményezett.

Azt tanácsoltam neki, hogy adja oda ezt a kéziratot Lipták Pálnak, a békéscsabai könyvtár festőművész igazgatójának, aki egy bibliofil jellegű és könyvárusi forgalomba nem is kerülő könyvsorozatot adott ki akkoriban. Felajánlottam, hogy közvetítő leszek ebben az ügyben, amit Flóra néni végül is elfogadott, mert tudta, hogy kapcsolatban állok Lipták vállalkozásával, s a kiadványait is ismerte, mert még Illyés Gyula hozzájárulásával, *Poesis Hungarica* címmel egy válogatást is megjelentettem a verseiből. S az is nyilván a kedvére való lehetett, hogy ilyenformán meg is jelenik meg nem is a vallomása.

A kézirat kapcsán sok szó esett köztünk József Attila utolsó hónapjainak a történéseiről, de korábbi ügyekről is: így például elkerülhetetlenül terelődött a beszéd József Attilának Illyés Gyulával szemben táplált indulatára is, amelyet a költő egyik barátja, Németh Andor is „patologikus”-nak mond visszaemlékezéseiben. A *Város peremén*, az *Ars poetica* és a Flóra-versek költője az élet minden területén első számú riválisának tekintette egykori barátját és nemzedéktársát: az *utca fia a föld fiát* a költői elismertetés vagy szerelem terén éppúgy, mint a baloldali politika világában. Különösen érdekesnek találtam, amit az 1934-es moszkvai írókongresszusra való meghívások körüli viharokról halottam Illyés Gyulánétól. Közismert, hogy József Attila forradalmi hitét mennyire megrendítette mellőztetése, és közismert az is, hogy fájdalmát és felháborodását a *Miért nem én?* című pamfletjében öntötte ki, melynek elsőrendű célpontja az ő szemében mindenben elébe vágó Illyés Gyula volt. Ez az írás nem maradt fenn (legalábbis mindmáig nem akadt nyomára a József Attila-kutatás), de tudni lehet, hogy József Attila több fórumnak is fölajánlotta közlésre. A visszaemlékezők szerint előbb Zilahy Lajosnak, aztán Mónus Illésnek. Nagy Lajos szerint a *Magyar Hírlap*nál is próbálkozott, de mindenütt elutasították. Ő azonban ennek ellenére vagy éppen ezért „fünek-fának” mutogatta, többek között, mint Flóra néni elbeszéléséből értesültem, még Márai Sándornak is, aki becsülte József Attilát, de igyekezett lebeszélni arról, hogy jelentesse, mert bajba keverheti azokat az író társait, akik eleget tettek a meghívásnak. Az irodalmi élet belvilágában azonban egyre terjedt a híre a vitriolos cikknek, s Illyés Gyula akkori felesége, Juvancz Irma kétségbeesetten panaszkolt édesapjának, milyen veszedelem fenyegeti távol levő férjét, Illyés Gyulát. Édesapja mindezt elmondta Vámbéry Rusztemnek, akinek a baráti társaságához tartozott, s Vámbéry azt találta volna ki, hogy ő megveszi József Attilától a kéziratot a *Századunk* számára, amelynek akkoriban ő volt a szerkesztője. Flóra néni szerint az alku meg is kötött a Déli Pályaudvarnál lévő (Velençe?) kávéházban, ahol Vámbéry asztaltársasága rendszeresen találkozgatott. – De hogy hova lett aztán a kézirat? Flóra néni azt tartotta valószínűnek, mert ez a logikus, hogy Juvanczékhoz került, de hangsúlyozta, hogy ez csak az ő feltételezése.

A fő beszéd témát azonban természetesen a kéziratban megidézett hónapok története szolgáltatta, s ennek során Flóra néninek minduntalan visszatérő kérdése volt, akár csak a kéziratban, amire voltaképpen sem akkor, sem azóta nem talált kielégítő magyarázatot, hogy bár József Attila előszóval és leveleiben is folyton megígérte, mégsem látogatta meg őt 1937 júniusában Mátraházán, a MÁV-Takarék üdülőben, majd július-augusztus folyamán a Tihanyban lábadozót. „*Ha tisztázni*

akartuk volna dolgainkat, ott lett volna alkalom és idő. Ez is hozzájárult bizonytalanságomhoz", olvasható a vallomásban. József Attila azonban nem jött, és ami igazán különös, se szóban, se írásban nem adta indokát és magyarázatát a kettejük helyzetét – közös jövőjét – tisztázó beszélgetések elmaradásának. – Az elmaradt találkozások folytán a sorsszerűen fontos tisztázás: kettejük lehetséges közös jövőjének az eltervezése is füstbe ment. Éppen az maradt el, amit az emlékirat tanúsága szerint József Attila pesti találkozásai során jóformán az első pillanattól kezdve makacsul és erőszakosan sürgetett, s 1937. augusztus 31-én kelt, a Siesta szanatóriumi betegágyából küldött levelében – ki tudja, hányadszor? – megismételt, írásban is: *„Tisztán, nyíltan feladom a kérdést és ugyanolyan tiszta, nyílt választ kérek rá postafordultával: akar-e a feleségem lenni, vagy sem?”* (A *„tiszta, nyílt válasz”* azonban csak szóban hangozhatott el, ha ugyan elhangzott, mert Flóra időközben visszatért Budapestre, s a költő levelét csak napokkal később küldték utána.) A visszaemlékezésből azonban az derült ki, hogy aki *„egész világom ege lettél”*, szelíden, de határozottan és mindvégig következetesen elhárította, hogy elkötelező ígéretet tegyen. Vagyis *„Pénélopé”*, ahogy egyik levelében a költő nevezte, *„amit szó, amikor velem van, azt fölbotja, amikor kilép az ajtón”*. Mindez azért történik így a költő szerint, mert *„én siettem magához, maga nem siet hozzám”*, olvassuk ugyanebben a levélben. A kettejük kapcsolatának végleges tisztázását halogató Flóra magatartását ugyanebben a levélben így írja le: *„Azt mondta, hogy előbb meg akar teljesen ismerni. Később, Mátraházáról azt írta, hogy nem tudja ezeket a dolgokat velem levélben elintézni. Majd azzal tért ki az elintézés elől, hogy «Mátraházán lett volna idő». Hát mikor beszéljük meg már az egészet?”*

De a helyzet lélektanához hozzátartozik az is, amit a József Attilával foglalkozó emlékirat-irodalom ismerői jól tudhatnak: csillapíthatatlan (és kielégíthetetlen) szeretetvágyában, melynek gyökerei az ismert körülmények folytán szinte a költő bölcsőjéig nyúlnak vissza, minden nőt, akinek a közelébe került, az első percben feleségül akart venni (Vágó Mártát is, későbbi élettársát, Szántó Juditot is, akit még a Flóra-szerelem idején is úgy emleget Ignotus Pálnak, hogy *„a feleségem”*). S azok, akik ismerték sorsát, érthető módon riadtak vissza, mert megalapozatlan érelemlítörésnek – vagy ha tetszik: a csábítás hiteltelen trükkének – érezhették, szubjektíve joggal, a hirtelen ostromot. Pedig a nőben, minden nőben – az ember kénytelen ezt a banalitást megállapítani – József Attila az *„anyaöltre”* vágyott.

Utólag könnyű okosnak lenni, de a költőnek a visszaemlékezésekből kirajzolódó *„civil énjéről”*, még azok számára is, akik szerették, talán nem lehetett a hétköznapi élet és magatartás viselt dolgait tapasztalva elfogadni, hogy mindez a szakszóval élve: borderline-betegségben szenvedő ember kényszerű reakciója, aminek ő is kiszolgáltatottja és megszenvedője. Aligha lehetett minden pillanatban megértéssel belátni, hogy József Attila, ahogy versében is írja, valóban *„kételtű”* lény, aki *„nem ember szívébe való nagy kínok késeivel játszik”*, s csak utólag könnyű észrevenni, hogy őbenne a beteg psziché és az ihletett eszmélet versteremtő költői személyisége között a szakadék mindegyre nő. S döbbenetes, hogy ennek a hasadásnak éppen a költő volt leginkább tudatában, ami egyrészt verseiből is kiolvasható, másrészt a *Szabad-ötletek jegyzéké*-ben így magyarázza: *„Rubin azt mondta: téged mindenki szeret, hiszen a verseid te vagy, a verseim nem én vagyok: az vagyok én, amit itt írok.”* – Az a költői személyiség, amely *„a működésben rejlő nyugalom”* erejével a vers tartalmait egy sajátos lírai logika fonalán *„értelmesen rendezi”*, méghozzá vakító világossággal

kifejezve a létezés alapábráit, s ugyanakkor oly evidens módon, hogy a kortársai és hívei se vették észre igazán ennek a költészetnek az egyedülálló újdonságot, tehát még a verseit sem úgy szerették, ahogy József Attila szerette és elvárta volna – nos, ez a személyiség nem azonos a megbízhatatlan, későn kelő, játékszenvedély-függő budapesti kávéházi emberrel. Ez azonban nem skizofrénia, ahogy a tudós doktorok megállapították annak idején, hanem csak szélsőséges-patologikus formája annak a személyiségzavarnak, gondolom én, a laikus, aminek mi, modern világ: a XX. század történelmi és egzisztenciális szökőárjainak odavetett emberek mindannyian megszenvedői vagyunk.

A kérdés azonban fennáll, ami élete végéig nyugtalanította Flórát, s amire nem kapott sem a költő kortársainak a visszaemlékezéseiből, sem József Etától később választ. Még a nyolcvanas években olvastam egy akkoriban napvilágot látott tanulmányt, melynek szerzője rezignáltan megállapította: „*sajnos, a költőt körülvevő realitásról vajmi keveset tudunk*”. Máig igaz megállapítás ez: József Attila napjainak tényszerűen igaz eseménytörténete máig nem áll rendelkezésünkre. A Flórával való és ismételten elmaradt találkozás rejtélyét bogozva, annyi sejthető, hogy a költő valóban szándékozott felkeresni Flórát, levelei értelmében előbb Mátraházán, majd Tihanyban. Levelei mellett ezt a sejtést megerősíti Cserépfalvi Imre visszaemlékezés is, aki *Egy könyvkiadó feljegyzései* című munkájában (a könyv alig valamivel korábban jelent meg, mint a *József Attila utolsó hónapjairól* című írás, és Flóra néni, beszéltünk is erről, ismerte az anyagát) elég részletesen elmondja barátjának és szerzőjének feltehetően július végén bekövetkezett hirtelen összeomlását. Elmondja, hogy zaklatott és sírógörcsökkel tarkított napjait feledtetve, felkereste őt Váci utcai irodájában, és „*komoly, határozott hangon megszólalt – írja Cserépfalvi –, hogy előleget akar felvenni, nagyobb összegre van szüksége, adjak neki kerek 600 pengőt. El akar menni a Balatonhoz nyaralni, nem is egyedül, és azt akarja, hogy egyszer bőven legyen pénze. Szokatlan volt ez a kategorikus hang. Én behívtam a pénztárost, és mondtam neki: fizessen ki Attilának azonnal 600 pengőt. Átvette, megszámolta a pénzt, majd betette a tárcájába.*” – Nem kell hozzá Poirot mesternek lenni, hogy az ember azt gyanítsa: valóban Tihanyba készült, s úgy akart ott megjelenni, mint egy komoly ember, akinek tele van a zsebe pénzzel. (A 600 pengő ugyanis akkoriban megfelelt egy magasabb beosztású köztisztviselő havi fizetésének.) Hogy nem mondta meg egyenesen, kihez készül? A kortársak egybehangzóan állítják, hogy sokáig nem is tudták: valóban létezik-e az a titokzatos hölgy, aki a Flóra-versek címzettje. S csak bizonyíthatatlan feltételezéseink lehetnek arról, miért rejtélyeskedett József Attila Flórával kapcsolatban.

Azon a napon, amikor József Attila megkapta a szokatlanul nagy összegű előleget, késő este, úgy tizenegy óra felé egy pincér fölhívta a Luxor kávéházból Cserépfalvi Imrét, hogy „*ott van a kávéházban egy úr, aki roppant különösen viselkedik, bár nem hinné, hogy részeg lenne... s állandóan azt kiabálja, hogy hívják oda Cserépfalvit, a kiadóját*”. Cserépfalvi nyomban odament, de hiába kérdezgette, nem tudta kiszedni a magába roskadt költőből, hogy valójában mi történt vele. Elmentek együtt villamossal a mai Moszkva térre, onnan azonban a költő nem engedte, hogy tovább kísérje, hanem egyedül ment haza, Káplár utcai lakásába. Másnap aztán Ignotustól tudta meg Cserépfalvi, hogy József Attilát orvosa, Benedek professzor tanácsára bevitték a Siesta szanatóriumba. Mindez 1937. július 27-én vagy 28-án történt, állítja Cserépfalvi.

Amit Cserépfalvi visszaemlékezése tartalmaz, arról a költő közvetlen környezete, néhány barátja szinte azon nyomban tudomást szerzett. (A *Csillagban* folytatásokban közreadott Németh Andor-írás is említést tesz az előleg históriájáról, bár ő érezhetően két, különböző időpontban történt históriát kontaminál.) Amiről a jelek szerint nem tudtak (vagy hallgattak róla), s máig sincs nyoma, mert csakúgyan a költőt körülvevő, *fátyolozott* realitás egyik titka maradt, hogy mit csinált József Attila aznap déltől késő éjszakáig? Merre járt, mielőtt a Luxorban kötött ki? S legfőképpen: mi történt a 600 pengővel, amit Cserépfalvi irodájában tanú szeme láttára a tárcájába gyűrt? – E kérdés fölött elsiklik a költő kora és utókora, jóllehet a *jeleket rejtjelként* tekintő és értelmező megrendült idegrendszer számára „a kincs, ami nincs” a megfellebbezhetetlen fátum „világos” üzenetét is jelenthette.

Csak találgatni lehet (bár nem érdemes, mert nem vezet sehova), hogy déltől estig hova tűnt az a 600 pengő. Kölcsönkérte Jolán, „a römikirály”, ahogy öccse gúnyosan nevezte, aki egy időben kártyaszalont is fönntartott a Teréz körúti panzióban? Vagy ő maga vesztette el, mert szenvedélyes kártyás lévén heves inger támadt benne, hogy megkísértse a szerencsét? (Pedig jól tudta, s erről Jolánt ki is oktatta, hogy minden kártyás azért játszik, hogy nyerjen, s ha nyer, azért játszik tovább, ha pedig veszít, akkor azért, mert fut a pénze után.) – A világért se érezze senki ezt az egyébként megalapozhatatlan gyanút kegyeletsértőnek: köztudott (lehetne) ugyanis, hogy József Attila haláláig nem tudott kiszabadulni a játékszenvedély bilincseiből, már amennyiben hihetünk nővérének, Jolánnak vagy Szántó Juditnak, vagy sógorának, Bányai Lászlónak, továbbá író társai közül Sándor Kálmánnak, Nagy Lajosnak stb. Szenvedélye mélységére és ellenállhatatlan erejére igen jellemző az a fantasztikus történet (énszerintem), amiről néneje emlékezik meg, s amelynek kezdete a húszas évek közepére nyúlik vissza, amikor Fenyő László (korábban, egy ideig Szántó Judit férje) a miskolci *Reggeli Hírlap*nál „baráti szíveségből” fölvette József Attila honoráriumát, de a költő ismételt sürgetésére sem adta oda jogos tulajdonosának, azzal a hallatlanul impertinens indokolással, hogy „*neked megközelítőleg sem lehet akkora szükséged rá, mint nekem*”. (Fenyő László levele József Attilának, Budapest, 1924. december 4-én.) Évekkel később a Japánban ezt a levelet, amit ezek szerint állandóan magánál hordott, mert akkora esszenciális sérelemnek érezte, mégis hajlandó volt Fenyőnek felajánlani, aki szerette volna ezt a kompromittáló levelet visszakapni, hogy „kvitteljék le” kártyán. „*Hajnalfelé Fenyő László megszabadult adósságától* – írja József Jolán –, és gúnyosan köszönt el: *Pá, Attila.*”

A *József Attila utolsó hónapjairól* megerősíti azt a feltételezést, hogy az előleg is módfelett roppant jelentőségű lehetett önérzetileg a költő számára, hogy „felnőtt” emberként és „nem koldusként” jelenjen meg Tihanyban. Az előleg rejtélyével kapcsolatban Illyésné egy interjúra hivatkozva azt állítja, hogy „*a Siestába való beállításakor érintetlenül feküdt a tárcájában*”. – S ha így volt: akkor a szanatóriumban tűnt el? (Megjegyzem: a hivatkozott forrás – Hegedűs Zoltán írása, *Beszélgetés József Attila kiadójával* – a jelzett helyen nem található...) „*Ha pénze volt, elutazásom után miért nem jöhetett Tihanyba... Ezt sem értem, mint annyi mást sem.*” Talán azért, mert a pénz már a kézhezvétel napján eltűnt.

Úgy tűnhet, mintha ez a pénz a sorsfordító véletlen szerepét alakította volna József Attila és Flóra sorsában, hiszen nincs okunk kételkedni abban, amit a vallomástevő ír, hogy bár „*szorítóban voltam*”, mert „*volt bennem igen is, meg nem is*”, s ez „*a szorongás,*

ami megismerkedésünk első óráitól megvolt bennem, ha ugyan nem az első pillanattól, ösztönösen, szakadatlanul jelezte a veszélyt”, ezért „nem mertem neki ígéretet tenni. Ehhez nem volt meg bennem a kellő érzés. Csak lassanként fejlődött ki, hogy «áldozattal» bár, de hozzáköthetném az életem” – de 1937 tavaszán – áprilisban – mindennek ellenére „futott át rajtam először valami sejtelem, hogy talán mégis ő lehetne majd az, akivel összetartozunk. Ha ez így folytatódik, másképp fordulhatott volna mindkettőnk élete”.

Nem fordulhatott volna. Évtizedek távolából az ember inkább arra hajlik, hogy kettejük sorsa akkor sem alakul másként, ha a pénz nem vész el, és József Attila ellátogat Mátraházára, később pedig Tihanyba. Bizonyára kettejükön is múltott kapcsolatuk „kettőssége”: az érzelmek és a hajlandóság disszonanciája, de József Attila esetében a rendelkezésre álló dokumentumokra támaszkodva, úgy érezzük: a „kettősség” más, mélyebb magyarázatot kíván, mint ahogy Flóra megindító valamója feltételezi. Én legalábbis azt gyanítom, hogy titokzatos (vagy mondjam így: „beteges”) éleslátásával József Attila megérezte, hogy akiért „Szól a szem és szól a szív”, annak a viselkedését nem a szerelem lángja fűti, csak az áldozatra kész, irgalmas samaritánus cselekvő részvéte. Erről árulkodik az emlékirat mottója is: „szenved, tehát szeretem”. Ösztönével megérezhette, hogy ez a kapcsolat sem jelentheti számára „a kétes létben a bizonyosságot”, amire egyre kétségbeesettebben és egyre reménytelenebbül vágyott. („Nagyon vágyott dolgokra, de nem hitte, hogy vágya teljesül. Nem mert remélni.” Illyés Gyuláné.) – Ami a szerelmektől függetlenül is életben tarthatta volna, s amit – versével szólva – „fülön akart csípni”, azt az „otthon-talan, csupacsősz világ” folyton megtagadta, s gyakran még a személyes létezése jogosultságát is megvonta tőle.

Amikor a könyv első kiadásához a szerző kérésére utószót kellett írnom, inkább ösztönösen ezért fogalmaztam úgy, hogy ebben a történetben a görög végzetdrámákhoz hasonlatos tragédia ment végbe. Ehhez most annyit tennék hozzá, hogy elképzelhető ugyan, hogy mindaz valószínűnek tetszhet, amit ebben az írásban fejtegetni próbáltam, de ha már a görög drámák világát emlegetem, akkor nekem sem szabad megfeledkeznem Szókratész figyelmeztetéséről; Platón *Phaidrosz*-ában kifejti, hogy ami valószínű, az még nem feltétlenül igaz. De hát az emberi elme ösztönösen hajlik arra, hogy elfelejtse, milyen kiszámíthatatlan és valószínűtlen is tud lenni a valóságos élet.

(Holmi, 2005/4. szám)